

LBRIS

We know
books.
Mihai Stelian Rusu
Alin Croitoru

**POLITICI ALE MEMORIEI
ÎN ROMÂNIA POSTSOCIALISTĂ**
Atitudini sociale față de redenumirea străzilor
și înlăturarea statuilor

INSTITUTUL EUROPEAN
2022

Cuprins

Lista tabelelor / 7

Lista figurilor / 10

Introducere. Putere, spațiu, memorie / 11

Capitolul 1. Spații comemorative și geografii ale memoriei / 17

Capitolul 2. Toponimii urbane și redenumiri stradale / 25

Capitolul 3. Monumente, statui și reconfigurarea spațiilor memoriale / 37

Capitolul 4. Transformări topo-memoriale în România postsocialistă / 49

Politicile tranziționale ale memoriei / 50

Monumente / 51

Plăci memoriale / 63

Toponimia stradală / 67

Capitolul 5. Metodologie și date / 79

Designul studiului, colectarea datelor și structura eșantionului / 79

Capitolul 6. Rezultate / 91

Revizuirea memoriei în România postsocialistă: imaginea de ansamblu / 91

Dimensiunea simbolică: redenumirea toponimiei urbane / 91

Dimensiunea materială: înlăturarea/reamplasarea monumentelor și plăcilor memoriale / 93

Dimensiunea juridică: cadrul legal al memoriei istorice / 95

Dimensiunea eponimică: personalități controversate / 98

Politicile (re)denumirii nomenclatorului stradal / 107

Rațiunile redenumirii sau păstrării unei denumiri stradale / 107

Redefinirea toponimiei: preferințe pentru redenumirea străzilor / 112

Neotoponimie: preferințe pentru denumirea străzilor nou-înființate / 118

Analiza regională a politicilor redenumirii / 133

Imagine generală: importanța regiunilor în studiul revizuirii memoriei / 139

Memoria comunismului și evaluarea tranziției spre democrație / 142

Atașament local și autoidentificarea cu regiunea istorică, România și Europa / 145

Revizuirea memoriei, personalități istorice controversate și neotoponimie urbană / 149

Atitudini sociale față de revizuirea memoriei spațializate: analize tematice / 158

Orientare politică / 158

Identitate locală, regională, națională, europeană / 162

Atașament socio-spațial / 166

Implicare civică / 168

Mobilitatea internațională și diversitatea interacțiunilor sociale / 171

Variații socio-demografice / 174

Concluzii / 179

Bibliografie / 183

Anexe / 199

Anexa 1. Decret-lege nr. 100 din 14 martie 1990 privind atribuirea sau schimbarea de denumiri (publicat în Monitorul Oficial nr. 40 din 21 martie 1990) / 199

Anexa 2. Ordonanța nr. 63 din 29 august 2002 privind atribuirea sau schimbarea de denumiri (actualizată până la data de 26 octombrie 2007) / 200

Anexa 3. Plăci memoriale documentate în fototeca Institutului de Studii Istorice și Social-Politice / 203

Anexa 4. Instrumentul de cercetare în limba română / 209

Indice tematic și nominal / 221

*Introducere***Putere, spațiu, memorie**

La mai bine de trei decenii de la schimbarea de regim în România, moștenirea simbolică a comunismului continuă să genereze controverse în spațiul public. Politicile contondente ale spațialității se reflectă în dezbaterile provocate de proiectele de redenumire a străzilor, precum și în inițiative ce privesc soarta monumentelor publice care poartă amprenta fostului regim. Redefinirea simbolisticii înscrisă în toponimie și statuarul public continuă să trezească pasiuni politice și reacții ambivalente din partea cetățenilor. *Ilustrativă* în acest sens este agenda toponimică a municipalității capitalei, care de curând a redenumit B-dul Vasile Milea în memoria a două personalități anticomuniste: B-dul Doina Cornea, publicistă și disidentă decedată în 2018, respectiv B-dul G-ral Paul Teodorescu, miliar de carieră și om politic persecutat în timpul regimului comunist, decedat în 1988 (Agerpres, 2021). Dacă primele reacții au fost salutare, autoritățile fiind felicitate în special pentru decizia de a o comemora pe Doina Cornea, s-au făcut auzite și critici care au reproșat faptul că un om de stat al unui regim totalitarist (Vasile Milea) a fost înlocuit cu un om de stat al unui regim dictatorial (Generalul Paul Teodorescu fiind ministru în guvernarea impusă de Carol al II-lea după instituirea dictaturii regale în 1938).

Vasile Milea a fost ultimul ministru al apărării al regimului comunist și cel care a organizat reprimarea violentă a revoltei izbucnite la Timișoara la data de 16 decembrie 1989. După ce protestele s-au extins și manifestații au început să protesteze împotriva regimului comunist și la București, Vasile Milea s-a sinucis. Imediat după răsturnarea regimului, Milea a fost eroizat pentru actul său suicidar, pe care l-ar fi preferat în loc să execute ordinul primit din partea lui Nicolae Ceaușescu de a trage în popor. La câteva zile după executarea soților Ceaușescu, prin decret prezidențial, Vasile Milea a fost înaintat postmortem la gradul de general de armată (cu patru stele).

Tot ca recunoaștere postumă, numele său a fost atribuit unor străzi din mai multe orașe din România, inclusiv unui bulevard din București. În fapt, potrivit Deciziei nr. 173 din 15 martie 1990 – actul juridic care a consfințit primele redenumiri ale toponimiei urbane a capitalei – redenumirea Str. Ho Și Min (liderul comunist al Vietnamului de Nord) în B-dul Vasile Milea apare prima în listă. Aceasta figurează înaintea înlocuirii unor lideri marcanți ai

fostului regim, precum Str. Emil Bodnăraș (redenumită B-dul Timișoara), Str. Miron Constantinescu (redenumită B-dul Sibiu), B-dul Dr. Petru Groza (redenumit B-dul Eroii Sanitari) sau B-dul Gheorghe Gheorghiu-Dej (redenumit B-dul Mihail Kogălniceanu).

Redenumirea bulevardului dedicat fostului ministru comunist vine după ce încă din 2010, ziarul *Adevărul* a demarat o campanie intitulată „Jos plăcuțele «Vasile Milea!»” Publicația argumentează că „botezarea mai multor străzi și bulevarde cu numele său este o greșeală” care necesită reparație morală urgentă, în condițiile în care „Vasile Milea n-a fost erou”. Dimpotrivă, ministrul comunist al apărării ar fi fost un antierou al Revoluției din decembrie 1989, acesta fiind figura de autoritate care a ordonat și organizat reprimarea protestatarilor la Timișoara și București și care se face responsabil de 159 de morți (*Adevărul*, 2010).

În Sibiu, unde un bulevard central perpetuează memoria Generalului Vasile Milea, o petiție din 2017 de redenumire a arterei în memoria Regelui Mihai I a rămas fără efect (Deleanu, 2017). La acest deznodământ e posibil să fi contribuit și faptul că petiția a strâns doar 287 de semnături (Mitea, 2017). Mult mai percutant este mesajul artistului grafic Dan Perjovschi, înscris pe Ziarul Orizontal din Sibiu, unde acesta se întrebă cu amărăciune: „Bulevard cu nume de criminal și instituție cu nume de informator nu prea merge într-un oraș martir, nu?” Instituția cu nume de informator ar fi Centrul Cultural „Ion Besoiu” din Sibiu (fosta Casă de Cultură a Sindicatelor), numită astfel după moartea actorului din 2017. Chiar dacă a recunoscut că a furnizat informații Securității, sub numele operativ „Bogdan”, Ion Besoiu a fost exonerat de acuzația de colaborator printr-o decizie definitivă și irevocabilă emisă de către Înalta Curte de Casație și Justiție în 2014 (Lupășteanu, 2014).

În aceeași ședință din 2 iunie 2021 în care a hotărât schimbarea denumirii B-dului Vasile Milea, Consiliul General al Municipiului București a hotărât atribuirea denumirii Piața Ion Rațiu spațiului aflat la intersecția mai multor artere de circulație din centrul capitalei, în onoarea politicianului anticomunist, reprezentant al Partidului Național Țărănesc. Spre deosebire de anihilarea prin segmentare operată în cazul redenumirii B-dului Vasile Milea în B-dul Doina Cornea și B-dul G-ral Paul Teodorescu, atribuirea denumirii de Piața Ion Rațiu reflectă o strategie diferită, de producere toponimică a spațiului simbolic. Un simbol liberal, cu vădite conotații anticomuniste, a fost inserat într-un spațiu oricum dens din punct de vedere eponimic (intersecția străzii Ion Brezoianu cu Str. George Vraca și cu Str. Matei Millo). Ambele strategii însă rescriu istoria întipărită în nomenclatura urbană a Bucureștiului pe aliniamentele anticomunismului, la trei decenii distanță de la schimbarea regimului comunist.

În aceeași perioadă, o altă inițiativă toponimică a aprins imaginația politică a românilor. Istoricul Andrei Oișteanu a lansat printr-o postare pe Facebook propunerea ca strada din București pe care se află ambasada Belarusului în România să fie redenumită după disidentul Roman Protasevici.

Acesta din urmă, opozant al regimului Lukașenko, a fost în centrul unui scandal internațional, după ce avionul în care se afla a fost deturnat la sol pentru a fi reținut de către autoritățile statului Belarus (Hotnews, 2021). Într-un mesaj public adresat primarului general și primarului Sectorului 1, istoricul invită autoritățile publice „să schimbe numele străzii (din Sectorul 1) pe care se află Ambasada Republicii Belarus. În loc de Str. Tuberozelor să se numească Str. Roman Protasevici. Toată corespondența ambasadei ar veni în și ar pleca din strada cu numele jurnalistului disident. De asemenea, diplomații ar avea numele lui Roman Protasevici imprimat pe cărțile lor de vizită.” Propunerea sa a fost îmbrățișată de primarul Sectorului 1, care s-a angajat să inițieze demersurile în acest sens. La scurt timp, un grup de parlamentari europeni români, în frunte cu Dacian Cioloș, a trimis o scrisoare către Parlamentul European în care se cere, nici mai mult nici mai puțin, schimbarea numelui străzii pe care se află ambasadele Belarusului din toate capitalele europene în Str. Roman Protasevici.

Propunerea istoricului susținută de edilii capitalei și preluată de europarlamentarii români nu este însă una originală. În urma scandalului generat de uciderea jurnalistului saudit Jamal Khashoggi în Istanbul, de către un comando trimis de guvernul Arabiei Saudite, a fost avansată propunerea ca strada pe care se află Ambasada Arabiei Saudite în Washington, DC să fie redenumită în „Jamal Khashoggi Way”. Potrivit acestei propuneri, redenumirea străzii ar servi ca „un memento cotidian” pentru oficialii saudiți referitor la uciderea jurnalistului disident (The Guardian, 2018). Între timp, scandalul internațional a fost aplanat și revolta morală a americanilor s-a diminuat. Drept urmare, adresa ambasadei Arabiei Saudite continuă să fie pe „New Hamshire Avenue”, iar umiliința diplomatică a fost evitată. Totuși, aceste propuneri, chiar dacă neconcretizate, arată că toponimia urbană poate fi folosită ca instrument politic în reglarea relațiilor internaționale (în acest sens, vezi Sysiö, Ülker și Tokgöz, 2021).

Monumentele și statuarul public fac la rândul lor obiectul controverselor sociale și politice. Un exemplu recent în acest sens îl constituie statuia poetului Adrian Păunescu, amplasată în 2012 în Parcul Grădina Icoanei din București, la doi ani după moartea acestuia. Cu ocazia dezvelirii, în spațiul public au fost exprimate opinii critice care au contestat oportunitatea acestui act memorial, ținând cont de faptul că Adrian Păunescu a fost un scriitor care a contribuit la cultul personalității soților Ceaușescu („poet de curte”), iar după 1989, a devenit una dintre cele mai naționaliste voci din politica românească, ca membru al Partidului Social Democrat. În 2015, presa relata cum bustul lui Adrian Păunescu din București a fost transformat, în urma unui act de vandalism, în mascota unui lanț de restaurante fast-food (clovnul Ronald McDonalds). Pieptul bustului a fost vopsit în galben, având celebra siglă McDonalds mâzgălită în dreptul inimii, iar nasul și părul au fost colorate în roșu

aprinș în timp ce „tenul” statuii a fost înălbit pentru crearea unui efect de contrast cromatic (Matei, 2015).

Nu a fost singurul incident de acest gen. În 2019, cu ocazia Festivalul de artă „Street Delivery”, un susținător al comunității LGBT+ a înfășurat bustul cu steagul multicolor al mișcării, iar gura poetului a fost acoperită cu o mască. Această profanare postumă a memoriei materiale a lui Adrian Păunescu a fost motivată de atitudinile homofobe exprimate de către politicianul conservator și naționalist (Nicolae, 2019). Alte busturi ridicate în cinstea poetului, precum cele din Chișinău, Alba Iulia, comuna Dumbrăveni (jud. Suceava) și comuna Slătioara (jud. Vâlcea) au rămas neatinse. La fel de scutit de vandalizări a fost bustul lui Adrian Păunescu amplasat la Mizil (jud. Prahova), în care capul supradimensionat al poetului pare că rivalizează cu estetica monumentului Karl Marx din Chemnitz (fost „Orașul Karl Marx” în Germania de Est).

Exemplele recente menționate mai sus arată că procesul de încheiere a conturilor cu trecutul comunist nu s-a terminat, chiar dacă au trecut mai bine de trei decenii de la prăbușirea fostului regim dictatorial. Trecutul comunist încă pulsează în nomenclatura stradală și statuarul public din localitățile românești. Mai mult decât atât, aceste episoade indică faptul că denumirile stradale – ca și alte elemente care alcătuiesc geografia simbolică a spațiului public, precum monumentele și plăcile memoriale – continuă să exercite influență politică și să facă obiectul puterii mult timp după ce regimul politic care le-a instituit s-a destrămat. Această carte este despre reconfigurarea spațiului public petrecută în România postsocialistă prin redenumirea străzilor, înlăturarea plăcilor comemorative și a monumentelor asociate fostului regim comunist. Dincolo de aspectele factuale ale acestui proces de revizuire a memoriei spațializate care vor fi prezentate într-unul dintre capitolele care alcătuiesc volumul de față, ne interesează în mod special să cartografiem atitudinile sociale față de aceste transformări.

Prima parte a lucrării stabilește coordonatele teoretice ale cercetării și construiește un cadru conceptual interdisciplinar încheșat la intersectarea sociologiei memoriei cu geografia politică. În cadrul acestor coordonate teoretice, trecem în revistă literatura relevantă articulată într-o serie de câmpuri academice, de la domeniul de studiu al memoriei sociale (*social memory studies*) și studiile culturale și istorice ale „locurilor memoriale” la toponomastica critică (*critical toponimies*). Inspirându-ne din această literatură, elaborăm o înțelegere a (re)denumirilor străzilor și a amplasării/înlăturării monumentelor publice ca *practici topo-memoriale* prin care autoritățile inscripționează etosul ideologic în spațiu și construiesc prin aceasta o geografie politică a memoriei publice.

După ce discutăm toponimiile urbane (denumirile de locuri, în speță nomenclatoarele stradale) ca „locuri nominale” ale memoriei și propunem o conceptualizare a monumentelor și statuarului public ca „locuri materiale” ale

memoriei, într-un capitol ulterior detaliem fundalul istoric al transformărilor topo-memoriale petrecute în perioada postsocialistă în România. În acest sens, analizăm amploarea redenumirilor stradale din orașele românești de după 1989, soarta monumentelor publice care purtau semnificații asociate regimului comunist, respectiv situația plăcilor memoriale instalate pe fațadele clădirilor în timpul fostului regim.

Schițarea acestui tablou general al transformărilor simbolice și materiale ale peisajelor memoriale din spațiul urban în contextul tranziției de la comunism la democrația postdecembristă este urmată de specificarea detaliilor metodologice care întemeiază cercetarea efectuată în lucrarea de față. La modul general, scopul acestui demers este acela de a cartografia atitudinile sociale ale românilor față de restructurarea acestor peisaje memoriale moștenite de la fostul regim, prin intermediul schimbării denumirilor străzilor, înlăturării plăcilor memoriale și a monumentelor de for public (statui, busturi etc.) care perpetuau amintirea regimului comunist.

Capitolele care conțin analiza datelor empirice strânse prin ancheta sociologică pe bază de chestionar și interpretarea rezultatelor ocupă locul central al părții secunde a acestui volum. În aceste capitole explorăm datele obținute prin diverse analize statistice prin care iluminăm diversele fațete ale atitudinilor respondenților față de aceste procese topo-memoriale care au dus la reconfigurarea simbolică a spațiului public. În Anexele volumului am inclus o serie de documente juridice și istorice a căror consultare facilitează înțelegerea temei centrale examinate în cadrul acestei cărți, alături de chestionarul care ne-a servit drept instrument de cercetare în culegerea datelor analizate în partea empirică a volumului.

Cercetarea este realizată în cadrul proiectului „Politicile (re)denumirilor stradale: geografii simbolice și spații identitare în România postsocialistă” (NAMESCAPE), finanțat printr-un grant oferit de către Ministerul Educației și Cercetării din România prin Consiliul Național al Cercetării Științifice (CNCS) și Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (UEFISCDI) (cod proiect PN-III-P1-1.1-TE-2019-0238).

Pe lângă recunoștințele formale adresate finanțatorului, ținem să mulțumim membrilor echipei de cercetare (Adela Elena Popa și Anabella Beju) care ne-au furnizat feedback în privința construcției și testării instrumentului de cercetare (chestionarul online). Ioana Dobre a parcurs întregul manuscris, pe care l-a corectat de erori tipografice stânjenitoare. Mulțumirile noastre se îndreaptă și către Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, din care facem parte, care ne-a pus la dispoziție accesul la platforma QuestionPro, prin intermediul căreia am organizat culegerea datelor pe baza chestionarului online.

Nu e nevoie să insistăm asupra faptului că, în mod evident, răspunderea intelectuală și morală pentru cele afirmate în această carte aparține în totalitate celor doi autori, fără să îi implice într-un fel pe niciunul dintre cei menționați

mai sus. În același sens, toate greșelile rămase ne aparțin în exclusivitate. Nu în ultimul rând, aducem mulțumiri tuturor celor peste o mie de „anonimi” care au binevoit să răspundă la întrebările cuprinse în chestionar. Sperăm ca cel puțin unii dintre respondenții care au făcut posibilă, prin răspunsurile lor, cercetarea de față, să considere că timpul și informațiile pe care ni l-au acordat au meritat efortul.

Capitolul 1

Spații comemorative și geografii ale memoriei

„Trecutul nu e nicicând mort, nici măcar nu este trecut.” Aforismul pronunțat de William Faulkner în romanul *Recviem pentru o călugăriță*, publicat în 1951, nu a fost niciodată mai actual. În ultimele decenii, cercetătorii sociali au constatat o fascinație în continuă creștere față de trecut. Oamenii obișnuiți, organizații non-guvernamentale, dar și instituții publice finanțate de către statele naționale au devenit tot mai interesate de explorarea, cunoașterea, colectarea, muzeificarea și comemorarea trecutului. Printr-o sumedenie de practici comemorative și acțiuni de memorializare care variază de la întocmirea de genealogii ale familiei până la expoziții muzeale, trecutul istoric se vede permanent invocat, convocat și înrolat în prezent. Aria geografică de manifestare a acestui „aflux al memoriei” (*memory boom*) – cum a fost caracterizat în literatura de specialitate (Winter, 2001) – cuprinde întreaga lume occidentală, fără ca reverberațiile sale să fie limitate la spațiul dominat de cultura anglo-saxonă.

Avântul memorial și recrudescența comemorativă se manifestă concomitent pe două planuri: societal și academic. Mai întâi, la nivel societal, observatorii au identificat o preocupare crescândă dublată de o sensibilitate particulară a societăților occidentale pentru trecut exprimate printr-o înmulțire spectaculoasă a acțiunilor de memorializare și a practicilor comemorative. Originile istorice ale acestei sensibilități culturale trebuie găsite în anii ‘80. Atunci, în siajul dezvoltării ce a urmat celui de-al Doilea Război Mondial, în țările Europei Occidentale a început să se cristalizeze conștiința faptului că modernizarea a propulsat societatea postbelică din matca organică a tradiției.

Explicația cea mai acreditată pentru resurgența fără precedent a memoriei în societatea occidentală contemporană îi aparține istoricului francez Pierre Nora (1989). Potrivit acestuia, forța motrice din spatele impulsului comemorativ este „accelerarea istoriei”: ritmul alert al schimbării sociale și economice a creat conștiința unei ireparabile rupturi de trecut. Accelerarea istoriei a creat o prăpastie crescândă între prezentul aflat într-un marș neîntrerupt al dezvoltării și un trecut lăsat tot mai mult în urmă. În expresia lui David Lowenthal (2002), trecutul a devenit o „țară străină”. Afluxul memorial a apărut ca reacție la această înstrăinare. „Discutăm atât de mult de memorie deoarece ne-a rămas atât de puțin din ea” (Nora, 1989, p. 7).

Într-o altă afirmație cheie, Nora argumentează că „există atât de multe locuri ale memoriei (*lieux de mémoire*), tocmai pentru că nu mai există ambience autentice ale memoriei (*milieux de mémoire*)” (p. 7). Pentru a atenua alienarea de trecut resimțită atât de acut, indivizii, organizațiile și statele naționale au creat „locuri ale memoriei” sub forma monumentelor, memorialelor, statuiilor, muzeelor, arhivelor, dar și a ritualurilor comemorative și aniversărilor istorice. Totuși, spre deosebire de ambiencele autentice ale memoriei (*milieux de mémoire*) care sunt spații sociale pulsând de prezența vie a tradiției și care au fost măturate de dezvoltarea modernității, locurile memoriale sunt construcții deliberate în care comunitățile își pun în scenă memoria, trecutul și tradițiile pierdute. Acestea din urmă – memoria materializată în monumente deliberat create pentru a memorializa trecutul – constituie însă un fel de *erzať memorial*, un substitut anorganic pentru ceea ce nu mai există în mod natural.

Dacă așa stau lucrurile în Europa Occidentală, estul continentului spune o cu totul altă poveste. Aici, în perimetrul geografic al fostului bloc sovietic, interesul pentru trecut a fost amplificat după prăbușirea regimurilor socialiste în 1989. În societățile postsocialiste, actorii sociali – de la persoane individuale la organizații civice – au demarat campanii de recuperare a memoriei suprimate în cadrul statelor totalitare. Drept urmare a revendicărilor venite din partea societății civile, arhivele secrete ce conțineau kilometri liniari de dosare întocmite de serviciile de informații au fost (parțial) deschise publicului. În România, Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS) a fost înființat în 1999 pentru a permite accesul cetățenilor la propriul dosar, dar și pentru a-i deconspira pe colaboratorii Securității (Petrescu, 2020). Alte acțiuni au vizat memorializarea traumei prin muzee, monumente și practici comemorative. Deosebit de influent a fost Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței situat în fosta închisoare din Sighetu Marmăției, amenajat începând cu 1994 de către Fundația Academia Civică și deschis publicului în 2000. Politicile memoriei presupuse de această justiție de tranziție au inclus, de asemenea, acțiuni statale de reglare a conturilor cu trecutul (Grosescu și Ursachi, 2009). O astfel de modalitate a constat în înființarea așa-numitor „comisii ale adevărului” care, mandatate cu autoritate morală și academică deopotrivă din partea autorității statului, au condamnat formal fostele regimuri socialiste ca „ilegitime și criminale” (Rusu, 2013).

În al doilea rând, nu a durat mult până când interesul social pentru trecut s-a repercutat în mediul academic. Astfel, la intersecția dintre științele sociale și disciplinele umaniste a luat naștere domeniul interdisciplinar de studiere a memoriei sociale (*social memory studies*) (Olick și Robbins 1998; Roediger și Wertsch, 2008). Pe plan academic, „memoria” a devenit conceptul cheie din vocabularul discursiv al științelor socio-umane, detronând mai vechile favorite „cultură”, „identitate” și „gen”. Pe parcursul acestei deveniri, conceptul de

memorie a suferit trei mutații substanțiale, una de natură semantică, alta de ordin disciplinar, iar ultima în privința funcționării acesteia.

În mod tradițional, memoria a fost studiată în cadrul psihologiei ca facultate psihică cu care este înzestrată mintea, constând în tripla operațiune de encodare a informației, stocare a acesteia în memoria de lungă durată, respectiv recuperarea conținutului stocat prin aducere-aminte. Odată ce tot mai mulți cercetători sociali au devenit interesați de fenomenul memoriei, acesta a fost reconceptualizat într-o practică socială prin care comunitățile își organizează narativ experiențele istorice și comemorează trecutul colectiv. Această mutație semantică – de la facultate psihică a minții umane la practică socială de comemorare a trecutului – a fost acompaniată de o transgresiune disciplinară. Astfel, ca urmare a acestei resemantizări, studiul academic al memoriei și-a deplasat centrul de greutate dinspre psihologie către științele sociale (Rusu, 2011a).

În cursul acestei tranziții, un rol crucial l-au avut concepțiile asupra memoriei formulate de către Maurice Halbwachs, membru al școlii durkheimiene de sociologie. Ideile sale, publicate în perioada interbelică și postum după război (*Les cadres sociaux de la mémoire* în 1925, *La mémoire collective* în 1950), au fost redescoperite, traduse și lansate în circuitul academic în contextul avântului memorial (*The Collective Memory* în 1980, *On Collective Memory* în 1992). Memoria, argumentează Halbwachs, nu este reductibilă la o simplă facultate psihică, iar amintirea nu este localizată exclusiv în creier. În teoria sa a cadrelor sociale ale memoriei, sociologul francez susține că „nu are niciun rost să căutăm unde anume îmi sunt păstrate amintirile în creier sau în vreun ungher al minții la care doar eu am acces: aceasta deoarece amintirile îmi sunt stimulate din exterior, iar grupurile din care fac parte sunt cele care îmi furnizează mijloacele pentru a le reconstrui” (Halbwachs, 1992 [1952], p. 38). Nu doar amintirile individuale sunt încadrate social. Memoria colectivă este la rândul ei articulată de o comunitate pentru a-i servi drept bază a identității. Sociologul francez este deosebit de explicit: „orice memorie colectivă necesită suportul unui grup delimitat în spațiu și timp” (Halbwachs, 1980, p. 84).

Sociologia memoriei colective configurată pe baza scrierilor lui Maurice Halbwachs a produs o a treia mutație, de data aceasta a însăși naturii memoriei. Psihologia memoriei, îndatorată ideilor psihanalitice elaborate de către Sigmund Freud, concepea memoria ca pe un sit arheologic: mintea reține și depozitează toate experiențele în straturi ale memoriei, unele dintre acestea rămânând accesibile conștiinței prin aducere-aminte, altele trebuind răscolite prin cotloanele subconștientului (și eventual confruntate) prin mijloace psihanalitice. În tot cazul, nimic nu se pierde prin uitare și, teoretic, totul poate fi recuperat.

În schimb, Halbwachs avansează o teză radical diferită: memoria, departe de a fi o reproducere fidelă a trecutului, este o reconstrucție imaginativă încropită sub presiunea de moment a prezentului. Reprezentările sociale despre trecut care alcătuiesc memoria socială sunt precum un șantier aflat într-o

permanentă reconfigurare. Halbwachs este cât se poate de clar: „am tot repetat: amintirea este în mare măsură o reconstrucție a trecutului cu ajutorul datelor din prezent, pregătită de alte reconstrucții făcute în epoci anterioare și de pe urma cărora imaginea de altădată ieșise deja alterată” (Halbwachs, 2007, p. 117). Fiecare epocă reșapează trecutul pe baza informațiilor care au supraviețuit activității epocilor anterioare de construire și distrugere a trecutului.

Teoria prezenteistă a memoriei colective schițată de Halbwachs, potrivit căreia trecutul este reimaginat creativ în prezent și aliniat intereselor politice contemporane, s-a văzut radicalizată în formularea istoricilor Eric J. Hobsbawm și Terence Ranger (1983). Într-o lucrare de răsunset, intitulată provocator *The Invention of Tradition*, aceștia argumentează că memoria istorică este alcătuită din „tradiții inventate”. Originea antică ce le este atribuită este iluzorie și înșelătoare. În fapt, tradițiile inventate sunt de dată recentă și sunt confecționate de către autoritățile politice cu scopul instrumental de a servi drept legitimare a puterii.

În disciplinele spațiale, cu precădere în geografia umană, această „explozie a memoriei” a condus la reconsiderarea teritoriului ca *spațiu memorial* (*memorial landscape*) – un spațiu ancorat în trecut și încărcat cu semnificații istorice. Conceptul de „spațiu memorial” surprinde dimensiunea istorică a „peisajelor culturale” (*cultural landscapes*). În același timp în care Maurice Halbwachs reinterpreta memoria dintr-un act individual de aducere-aminte într-un proces colectiv de reconstruire a trecutului, geografii au început să reconceptualizeze peisajul dintr-un teritoriu fizic într-un spațiu cultural. Eseul lui Carl O. Sauer (1925), „The Morphology of Landscape”, a fost decisiv în acest proces de reconsiderare teoretică. În paginile sale, Sauer argumentează că peisajul cultural este unitatea de bază a geografiei, iar că geografia este studiul morfologic al peisajelor culturale. Definiția clasică a peisajelor culturale formulată de Sauer este aceea de peisaje naturale modelate de activitatea socială a unui grup de oameni, în urma căreia natura (terenul, teritoriul, spațiul) este impregnată de cultural (simboluri, semnificații, valori): „cultura este agentul, regiunea naturală este mijlocul, peisajul cultural este rezultatul” (Sauer, 1963, p. 343) [1925].

Câteva decenii mai târziu, Peirce Lewis (1979), într-un eseu la fel de influent – „Axioms for Reading the Landscape” – susținea că peisajul reprezintă „autobiografia” comunității. Peisajul poate fi lecturat critic ca reflectând „gusturile, valorile și aspirațiile” grupurilor de oameni care l-au fasonat în decursul timpului (p. 12). În același eseu, geograful uman american evidenția încărcătura istorică a peisajelor culturale. Departate de a putea fi reduse la dimensiunea lor materială, peisajele sunt alcătuite din straturi suprapuse de artefacte și semnificații, fiecare dintre acestea purtând amprenta politică și culturală a vremurilor în care au fost produse. Pe baza acestui repertoriu de idei, geografii contemporani au teoretizat peisajele culturale ca „discursuri materializate” în spațiu, care articulează teritoriul geografic cu semnificații politice, valori sociale și amintiri istorice (Schein, 1997, p. 663).